

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ: 'ਸਮਤਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ

ਨਵਦੀਪ ਕੌਰ

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਮੁਖੀ, ਪੋਸਟ-ਗਰੈਜੂਏਟ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵਿਮੈਨ, ਸਿਧਵਾਂ ਖੁਰਦ (ਲੁਧਿਆਣਾ)

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਤਿਤ-ਨਿੰਦਾ, ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਹਰਖ-ਸੋਗ ਦੇ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਤੇ ਸਮਤਾ ਭਾਵ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦਵੰਤਾਮਕ ਖੇਡ ਵਿਚ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਇਸ 'ਸਮਤਾ-ਦਰਸ਼ਨ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਮਤਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਉਹ ਉਚਤਮ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜੀਵਨ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁੱਖਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੋਹ ਅਤੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ; ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਮਿਟੀ/ਲੋਹੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਝੂਠੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਹੋਵੇ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਜਿਹੀਆਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਉਸਦੇ ਚਿਤ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹਿਰਦੈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਇਕ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਜੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਵੰਦ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ-ਜੁੱਟਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜਿਆਂ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਸਮ, ਦਵੰਦ, ਵਿਕਾਰ, ਵਿਰੋਧੀ-ਜੁੱਟ, ਉਸਤਿਤ-ਨਿੰਦਾ, ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਸਮਤਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਮਦਰਸ਼ੀ, ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਡਰ, ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਤੋਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਬਲਕਿ ਉਹ ਨਿਰਲੇਪ ਭਾਵ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਭਾਵ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਾਹ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖ ਸੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਪਦ ਦੇ ਜਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮਤਾ-ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ 'ਸਮ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਸਮਤਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸੱਚ-ਝੂਠ, ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਆਸਾ-ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਉਸਤਿਤ-ਨਿੰਦਾ, ਲਾਭ-ਹਾਨੀ, ਜੀਵਨ-ਮੌਤ, ਸਵਰਗ-ਨਰਕ ਆਦਿ ਦਵੰਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਵੰਦਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਵੰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ-ਜੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖਣਾ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਇਸ 'ਸਮਤਾ-ਦਰਸ਼ਨ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਸਮਤਾ-ਦਰਸ਼ਨ' ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸਮਤਾ-ਭਾਵ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 'ਸਮ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਈ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮਾਨ, ਬਰਾਬਰ, ਤੁਲਯ, ਦਵੰਦ ਰਹਿਤ, ਪੱਖਪਾਤ ਰਹਿਤ, ਵਿਰਕਤ, ਉਦਾਸੀਨ, ਨਿਸ਼ਪੱਖਤਾ, ਅਭਿੰਨਤਾ, ਤਟਸਥਤਾ, ਸਮਤੋਲ, ਸੰਤੁਲਨ, ਸਮਤਾ ਆਦਿ।¹ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਗਣਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਦਵੰਦਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਵੰਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ -ਜਿਵੇਂ ਅੰਧਕਾਰ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਬਿਖ, ਹਿੰਸਾ-ਅਹਿੰਸਾ ਆਦਿ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਦਵੰਦ, ਆਪ ਤੇ ਬਿਗਾਨੇ, ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਉਮੈ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਦਵੰਦ ਇਸ ਮੁਢਲੇ ਦਵੰਦ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦੀ ਹੋਈ ਕਦੇ ਇਕ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਕਦੇ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ। ਹਰੇਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਦਵੰਦਾਂ ਦਾ ਘੋਲ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਦੁਬਿਧਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਸੋਚ ਵਿਚੋਂ ਦਵੰਦ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪੱਖ ਅਨਿੱਖੜ ਹਨ, ਨਿਖੇੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਸੋਚ ਵੀ ਦਵੰਤਾਮਕ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਦਵੰਤਾਮਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਵੰਦ ਪਦਾਰਥਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਭਾਵਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਘੋਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਜਾਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਤੱਤ ਬਣ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦਵੰਦਾਂ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਤਾਂ

ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਤਟਸਥ, ਨਿਰਲੇਪ, ਉਦਾਸੀਨ, ਸਮਤੋਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਉਣਾ ਹੀ ਸਮਤਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਚੰਚਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿਤੇ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਇੱਛਾ, ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਭਜਾਈ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂਦਾਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮਨ ਅਸਥੁਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਮਾਰਿਆ। ਇਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਸ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਸਥਿਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਮਾਇਆ ਦਾ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਾਅ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਵੈਰਾਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੁਕਤ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ: ਹੇ ਉਤਮ ਪੁਰਖ (ਅਰਜੁਨ) ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਖ ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਤਾ ਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯਕੀਨ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ।² ਇਥੇ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਦੋਵੇਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਲੈਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ‘ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ’ ਅਤੇ ‘ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲ ਨਿਰਾਲਮ ਮਰਗਈ ਨੈਸਾਣੈ’ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਭਾਵ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।³ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ‘ਸੁਖ ਦੁਖ ਦੋਨੋਂ ਸਮ ਕਰ ਜਾਣੈ’ ਵਿਚ ਸਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਤਾ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।⁴

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਤਤਿ-ਨਿੰਦਾ, ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਹਰਖ-ਸੋਗ ਦੇ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਤੇ ਸਮਤਾ ਭਾਵ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦਵੰਤਾਮਕ ਖੇਡ ਵਿਚ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਸਮਤਾ ਭਾਵ’ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ:

ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਦੋਨੋ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ ਅਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ ॥

ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਅਤੀਤਾ ਤਿਨਿ ਜਗਿ ਤਤੁ ਪਛਾਨਾ ॥ 1 ॥

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਦੋਉ ਤਿਆਗੈ ਖੋਜੈ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਖੇਲੁ ਕਠਨੁ ਹੈ ਕਿਨਹੂੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਨਾ ॥ 5

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ‘ਦੋਉ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਵੰਦਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਹ ਕਠਿਨ ਖੇਡ ਨਿਰਬਾਣ ਪਦ ਦੇ ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਭਾਵ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਸਮਤਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠੇ ਅਤੇ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਾਖਿਆਤ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਹੀ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਸੋ ਮੂਰਤਿ ਭਗਵਾਨ ॥ 6

ਜਦ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਝੂਠੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਾ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੂਰਖਤਾ, ਵੱਡਾ ਔਗੁਣ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਿੰਦਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਤਤਿ-ਨਿੰਦਾ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੋਂ ਉਚ੍ਠਾ ਉਠਾਉਣਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਤੇ ਨਿੰਦਿਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੌਲਤ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਮੋਲਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਜਨਮ ਅਕਾਰਥ ਹੀ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਫਰਮਾਉਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੰਚਨ (ਸੋਨੇ) ਨੂੰ ਲੋਹ ਜਾਂ ਮਿੱਟੀ ਸਮਾਨ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸਤਤਿ-ਨਿੰਦਾ, ਕੰਚਨ-ਲੋਹ/ਮਿੱਟੀ, ਸੁਖ-ਦੁਖ ਆਦਿ ਦਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਹਿ ਜਿਹਿ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨਿ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ ॥ 7

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰਖ-ਸੋਗ ਭਾਵ ਖੁਸ਼ੀ-ਗ਼ਮੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦੈਵੀ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ, ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਹੀ ਖੇਡ ਹਨ, ‘ਹਰਖ ਸੋਗ ਬੈਰਾਗ ਅਨੰਦੀ ਖੇਲੁ ਰੀ ਦਿਖਾਇਓ ॥’ ਹਰੇਕ ਸਰੀਰ ਹਰਖ-ਸੋਗ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ‘ਹੁਕਮੇ ਸੋਗ ਹਰਖ ਆਨੰਦ ॥’⁸ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਿਆਪਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਗੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲੀ ਜੋਗੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗ਼ਮੀ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਹੜਾ ਦਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਵਾਲੇ ਮਨ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਦਵੰਦਾ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ, ਅਸਥਿਰਤਾ ਆਦਿ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਉਸਤਤਿ ਨਹ ਜਾ ਕੈ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨੇ ॥

ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਅਤੀਤਾ ਜੋਗੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨੇ ॥

ਚੰਚਲ ਮਨੁ ਦਹ ਦਿਸਿ ਕਉ ਧਾਵਤ ਅਚਲ ਜਾਹਿ ਠਹਰਾਨੇ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੋ ਜੋ ਨਰੁ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨੇ ॥⁹

ਜਦ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਜਿਆਦਾ ਹਰਖ (ਖੁਸ਼ੀ) ਦੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਅਮੋਲਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਜਨਮ ਅਕਾਰਥ ਹੀ ਗੁਆ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਗ (ਦੁੱਖ) ਦਾ ਵੀ ਮਨ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪਸੂ-ਬ੍ਰਿਰਤੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੈਰੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਵੈਰੀ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹਰਖ-ਸੋਗ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਵੈਰੀ ਦਾ ਮੇਲ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਸੁਖ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਿੱਤਰ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਮਤਲਬ-ਪ੍ਰਸਤ ਹਨ। ਮਨ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵੈਰੀ-ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਤਾਮਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹਰਖੁ ਸੋਗੁ ਜਾ ਕੈ ਨਹੀ ਬੈਰੀ ਮੀਤ ਸਮਾਨਿ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ ॥¹⁰

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਨੂੰ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਉਚੇਰੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕਿ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਵੰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸਮ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਜੀਵਨ- ਮੁਕਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਮਾਨ ਮੋਹ ਦੋਨੋ ਕਉ ਪਰਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੋ ਪ੍ਰਾਨੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਕਹਾਵੈ ॥¹¹

ਮਾਨ ਅਤੇ ਮੋਹ ਦਾ ਤਿਆਗ ਭਾਵ ਦਵੰਤਾਮਕਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਛੱਡਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਦੇ ਪਰਮ-ਪਦ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਿਆਗੀ ਜਾਂ ਵੈਰਾਗੀ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨਿਰਭੈਅ ਜਾਂ ਸਾਹਸੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ ਇਕਹਿਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵੈਰਾਗੀ-ਤਿਆਗੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬਲਸ਼ੀਲ, ਸਾਹਸੀ ਤੇ ਵੀਰਤਾ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਤਿਆਗੀ ਤੇ ਸਾਹਸੀ ਪੁਰਖ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਆਸਾ-ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਉਸਤਿਤ-ਨਿੰਦਾ, ਜੀਵਨ-ਮੌਤ, ਸਵਰਗ-ਨਰਕ ਆਦਿ ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। 'ਸੂਰਵੀਰਤਾ ਦੀ ਜਿਸ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਖਾਕ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਵਿਰਕਤ ਤਿਆਗੀ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੋਧੇ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ'।¹² ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਤੇ ਵੈਰੀ- ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਦਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ। ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਯਥਾਰਥ-ਬੋਧ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਤਵਾਰੀਖ ਸਿਰਜਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਮਤਾ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਾਵ ਅਡੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਮਤਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਉਹ ਉਚਤਮ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜੀਵਨ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੈ। ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਇਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤਿ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੋਹ ਅਤੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ; ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਇਛਾ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੰਚਨ (ਸੋਨਾ) ਨੂੰ ਮਿਟੀ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਝੂਠੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਹੋਵੇ। ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਖੁਸ਼ੀ-ਗ਼ਮੀ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀ

ਉਦਾਸੀਨ ਹੋਵੇ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਜਿਹੀਆਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਉਸਦੇ ਚਿਤ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹਿਰਦੈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ 'ਸਮਤਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਸ ਪਦ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ ॥

ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾ ਕੈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਨਹ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹ ਉਸਤਤਿ ਜਾ ਕੈ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨਾ ॥

ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਉ ਨਾਹਿ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨਾ ॥

ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਸਗਲ ਤਿਆਗੈ ਜਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ ॥

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਾਹਨਿ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਵਾਸਾ ॥

ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਜਿਹ ਨਰ ਕਉ ਕੀਨੀ ਤਿਹ ਇਹ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਨੀ ॥

ਨਾਨਕ ਲੀਨ ਭਇਓ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ਸੰਗਿ ਪਾਨੀ ॥¹³

ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਦੀ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਛੱਡਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਸ ਦਵੰਤਾਮਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਛੱਡਣਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤੇ ਤਿਆਗ ਜੀਵ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਿਆਗ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੇ ਦਵੰਦ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹੀ ਸਮਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤਿਆਗ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਤਾ-ਭਾਵ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਬਿਆਨ ਬੜੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜਾ ਕਉ ਹੋਤ ਦਇਆਲੁ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਸੋ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੀ ਸੰਪੈ ਕੋਉ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ॥¹⁴

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਜੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਵੰਦ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ-ਜੁੱਟਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜਿਆਂ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਮਤਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੇ ਸਮਤਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ-ਜੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਸਮਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਭਾਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਬਿਧਾ ਮਿਟਣ ਨਾਲ ਜੀਵਨ-ਮੌਤ ਦਾ ਭੇਦ ਵੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਪਰਮ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

1. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਗਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 535: ਬ੍ਰਿਹਤ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 1198.
2. ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ, ਅਧਿਆਇ 2, ਸ਼ਲੋਕ 15.
3. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ 1, ਪੰਨਾ 730; ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ 1, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਪੰਨਾ 938.
4. ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ, 9, ਪੰਨਾ 219.
5. ਉਹੀ.
6. ਉਹੀ, ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ 9, ਸਲੋਕ 13, ਪੰਨਾ 1427.
7. ਉਹੀ, ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ 9, ਸਲੋਕ 14, ਪੰਨਾ 1427.
8. ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾਂ 409; ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾਂ 962.
9. ਉਹੀ, ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ 9, ਪੰਨਾਂ 685.

10. ਉਹੀ, ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ 9, ਸਲੋਕ 15, ਪੰਨਾ 1427.
11. ਬਿਲਾਵਲੁ ਮਹਲਾ 9 ਪੰਨਾ 831.
12. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ-ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ', ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976, ਪੰਨਾ 5.
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ 9, ਪੰਨਾ 633.
14. ਉਹੀ, ਬਸੰਤੁ ਮਹਲਾ 9, ਪੰਨਾ 1186.